

A lelkiismeret fogalma az ortodox etikában

PAPP MIKLÓS

Abstract

The idea of conscience is a key concept in both Western and Eastern theologies. Beyond fundamental similarities in content, the specific accents in Eastern Orthodox theology are also worth considering. Here, the phenomenon of conscience is never simply treated as an ethical, philosophical or psychological entity, but the patristic, liturgical and spiritual dimensions are also an essential part of the discussion, which is in this manner always theonomous. Instead of a law-centered approach, Orthodox theology is personalistic and liturgical: conscience is the sanctuary of an encounter with God. It is God's gift, yet it needs training within an ecclesial setting with the help of prayer, the theology of the fathers, Christian ascetic practices, the affective ethics of the liturgy, the contemplation of icons and the recital of Church hymns.

Keywords: *conscience, liturgy, fundamental option, spirituality, Eastern Orthodox theology.*

Kulcsfogalmak: *lelkiismeret, liturgia, alapdöntés, spiritualitás, keleti ortodox teológia.*

A lelkiismeret kulcsfogalma a teológiai etikának mind a keleti, mind a nyugati kereszténységben. Napjainkra az etika már nem egyszerűen „bűnmorált” jelent (ahol fő cél a bűnök kerülése), nem is „kötelességetika” (ahol kötelességtudatból tesszük a jót), hanem „életvezetés a Szentháromság boldogító közösségében”. Az etika pozitív szemlélete került előtérbe: nem egyszerűen élni valami ellen, hanem az életet vezetni, építeni, műalkotásként (ikonként) megalkotni. Ebben az életvezetésben kitüntetett jelentősége, „pilótafunkciója” van a lelkiismeretnek. Minden ember számtalan képességgel rendelkezik: az életidőnk, testi-szellemi képességeink, humán- és anyagi lehetőségeink, egyéni és közösségi erőfe-

---

PAPP MIKLÓS, görögkatolikus pap, a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Morálteológia Tanszékének és Családtéológiai Intézetének vezetője; papp.miklos@sapientia.hu

szítéseink mind-mind hatalmas lehetőséget jelentenek, ám ha rossz a pilóta, a képességeinket rossz irányba fogja vezetni, ahogy a hajót a kicsiny kormánylapát. Így a pilóta nem lehet akármilyen állapotban. A morálteológia ezért tartja elsőrangú feladatának, hogy jól definiálja a lelkiismeretet, komplexen vizsgálja meg a működését, s interdiszciplináris módon kutassa a lelkiismeret nevelhetőségét, zavarainak gyógyítását.

A keleti teológia szereti őrizni a holisztikus látásmódot, szereti „az egyetlen teológia” keretében tárgyalni az antropológiai és az etikai témákat is (melynek fontosságáról Nyugaton a Nemzetközi Teológiai Bizottság is beszél¹). Ennek előnye, hogy jobban őrzi az egyetlen, holisztikus szemszöveget, s állandó a belső sürgetés a részterületek koherenciájára. Védi a valóság egységét, nem engedi egymástól elszakadni a dogmatikát, az etikát, a spiritualitást, a liturgiát. Azonban így kevesebb fény jut a konkrét, történelmi, egyedi problémákra. Napjainkra a pasztorális szükség, a tudományok differenciálódása, a morális kihívások megkerülhetetlenné tették, hogy a keleti egyházak is megszólaljanak például bioetikai, szociáletikai kérdésekben is. Így egyre több tanulmány jelenik meg etikai témákban, melyek a patrisztikus és a keleti hagyományokra támaszkodva igyekeznek válaszolni a modern kor kérdéseire. Amikor a keleti teológusok etikai témákról beszélnek, a nyugati keresztény hallgató egyrészt *nagyon ismerős gondolatokkal* találkozik: a keleti teológiai etika, még ha más terminológiával is, de nagyon hasonló gondolatokra jut, mint a zsinat utáni nyugati morálteológia. Persze nem meglepő, ha az etikai csúcstelátások nagyon is hasonlítanak, hiszen ahogy például nincs keleti vagy nyugati lopás, hanem lopás van, úgy az etikai csúcstelátások is nagyon közel vannak egymáshoz. Másrészt a nyugati olvasó számára nagyon frissnek is tűnnek a keleti teológia etikai gondolatai: *meglepő frissesség árad a patrisztikus teológiából*. A nyugati modern-posztmodern elme hozzászólt a természet- és humántudományos gondolkodásmódhoz, s meglepően jól esik számára a patrisztikus irodalom holisztikus, teonóm gondolkodása, melyek pazar gazdagságából ma is lehet érvényes igazságokat „lehívni”.

Amikor az ortodox etika kutatni akarja a lelkiismeretet, akkor egyrészt el akar határolódni a lelkiismeret mindenféle babonás értelmezésétől, melyek a

---

¹ A nyugati kereszténységben a Nemzetközi Teológiai Bizottság is aktuálisnak tartotta a felhívást: nincsenek „teológiák” (feminista, biblikus, politikai, liturgikus stb.), hanem egyetlen teológia van. Bár léteznek módszerek és megközelítésmódok, de óvni kell a teológia egységét. NEMZETKÖZI TEOLÓGIAI BIZOTTSÁG: *A teológia ma: távlatok, alapelvek, kritériumok*, Szent István Társulat, Budapest, 2013, 75.

lelkiismeret *irracionális*, sőt, démoni-mitológiai értelmezését vallják. Még napjainkban is van frontja ennek a küzdelemnek... Másrészt az ortodox etika elégtelennek tartja a lelkiismeretnek a pusztán humántudományos definiálását is, mintha annak csak etikai, pszichológiai, szociológiai síkja lenne. Az ortodox etika hagyományosan ragaszkodik a *lelkiismeret teonóm értelmezéséhez*. Még ha a humántudományok vizsgálják is a lelkiismeret jelenségeit (és zavarait), akkor sem lehet a lelkiismeretben jelentkező feltétlenséget, kötelező erőt csak a pszichológiai szuperego vagy a szociológiai közfelfogás elméletével magyarázni. A teológia ragaszkodik ahhoz, hogy a lelkiismeret nem pusztán evilági, praktikus, gyakorlati ész, hanem az Istennel való találkozás helye. Mind a görög „szüneidészisz” (συνείδησις), mind az orosz „szoveszty, szoznanyije” (совесть, сознание) őrzi az ősi felfogást: a lelkiismeret „együtt-tudást” jelent, ahol nemcsak a más emberekkel való együtt-tudásról van szó (a jóra és a rosszra vonatkozóan), hanem az Istennel való együtt-tudásról is. A lelkiismeret tehát nemcsak etikai, hanem vallási fogalom is.

I. A JÓ TEREMTÉS – A LELKIISMERET ADOMÁNY

Az ortodox teológusok a lelkiismeret „adomány” jellegét hangsúlyozzák: a teremtéskor az embernek az istenképiséggel adatott az az erkölcsi képesség, hogy az önálló akaratát (αυτεξούσιον – autexuszion) meghatározza, valamint az az etikai érzék, hogy az eseményeket etikai kategóriákban értelmezze, és személyes felelősséget érezzen a tetteiért. A lelkiismeret ilyen Istentől kapott adomány, jó indítás, tudás minden ember számára. Dórotheosz apát² azt írja, hogy Isten az ember teremtésekor beléhelyezett valami *istenéhez hasonló képességet*, ami megvilágítja az elmét, és így képes megkülönböztetni a jót a rossztól, s ezt hívja lelkiismeretnek. Neapoliszi Leontinosz³ is nekünk adományozott *tehetséges tanárnak* tartja, aki tanácsot ad minden jó iránti engedelmessegre és minden gonosz elkerülésére. Szent Feofan püspök⁴ szerint Isten a maga mindentudásából egy részt megosztott az ember lelkiismeretével. S ebbe beleírta az ő szentségére, igazságosságára, jóságára való meghívásának követelményeit is, azt a feladatot, hogy az ember ügyeljen ezek megvalósítására, és ítélje el ezek megsértését.

---

² АBBAS DOROTHEOS: *Doctrinae Diversae 3,1*, Herder, Freiburg, 2000.

³ DEREK KRUEGER: *The Life of Symeon Salī*, University of California Press, Berkeley, 1996, 22.

⁴ ФЕОФАН ЗАТВОРНИК: *Что есть духовная жизнь*, Сибирская Благовозвонница, Москва, 2021, 9.

Amikor az ortodox teológia védi a teremtés jóságát, többek között Alexandriai Kelemenre támaszkodik, aki szerint a lelkiismeret mint adomány lesz a *helyes élet alapja*, mert segít a jót és a rosszat megkülönböztetni.⁵ Erkölcsei kérdésekben hangsúlyozza az ember erkölcsi szabadságát, önállóságát is, de az Istentől való függőségét is. Krisztus evangéliumának a hívása minden emberre irányul, s erre a helyes válasz az engedelmesség. Mivel az egész földkerekség Istenhez tartozik, ezért az *igazság és a jóság a Biblián kívül is megtalálható, például a platonizmusban, a sztoicizmusban, az ember lelkiismeretében*. Kelemen szemben minden világmegvető gnoszticizmussal-dualizmussal vallja: Isten mindent a mi örömeinkre teremtett, szabad örülni a házasságnak, a bornak, a szerény jólétnek, persze sohasem hedonistán. Kelemen nem rigorista, de nem akar laxista sem lenni: figyelmezteti a keresztényeket, hogy aki állandóan a törvényszerűség határán él, az könnyen át is lépi a határt, könnyen esik törvényteleniségbe. Az élet Isten jó ajándéka, ezért elveti a sztoikus felfogást, miszerint az öngyilkosság heroikus tett lenne, s ezzel óvja a keresztényeket is a megfontolatlan vértanúságtól. Bár Alexandriai Kelemen szereti a teremtett világ jóságát, de azt is állítja: aki szeretne eljutni Isten szemlélésére, annak uralnia kell természetes vágyait.⁶ Az ember teremtményi függősége miatt önmagában vak, rászorul a kegyelem megvilágosítására, enélkül nem látja a maga igazi természetét és lényegét. *A lelkiismeretnek is ezért nem tud túl nagy autonómiát tulajdonítani*, mintha a lelkiismeret szinte isten lenne az emberben. Az ember legfontosabb kötelessége az, hogy a mennyei Atya gyermeke legyen, s hogy Krisztus követésében találja meg a Teremtő eredeti szándékát.

A keleti teológiára és spirituális irodalmára máig nagy hatással van Órigenész, lelkiismerettana is fontos az etika számára. Órigenész a sztoikus etikusok filozófiáját és a teremtés teológiáját egységben látva kijelenti: *minden észszel megáldott ember rendelkezik erkölcsi ítélőképességgel*. A Teremtő minden ember szívébe elültette törvényei magját. Ha pedig a bűnök eltaposták és elfonnyasztották azt az emberben, az evangélium célja éppen az, hogy a velünk született lelkiismeretet helyes fejlődésre vezesse. Az evangélium és a természetes erkölcs között a jól nevelt embereknel nem állhat fenn semmilyen ellentét. A megváltás egy máris rendelkezésünkre álló, velünk született képességet teljesít be.⁷ A totális romlottság ideológiája ezért egy gnosztikus tévedés. Egy teljesen rom-

---

⁵ *Sztrómateisz* 1,1; *Protreptikosz* 99,3–100,2.

⁶ *Quis dives salvetur* 41; *Paidagogosz* 2,14,3; *Sztrómateisz* 7,7.

⁷ *Contra Celsum* I, 4; *Contra Celsum* III, 40; *Homiliae Jeremiam* 14,10; *Commentarii in epistulam ad Romanos* 8,2.

lott embert nem érdemes korholni, nevelni. Ehhez csatlakozva később Philón vigasztalóan fogalmazza meg: a lelkiismeret-furdalást tekinthetjük Isten pedagógiájának is, aki nem mond le rólunk. Órigenész túlcserélően hisz abban, hogy az ember nem romlik meg véglegesen, még Júdás sem romlott meg teljesen.⁸ A velünk született értelem és lelkiismeret szolgáltatók azokat a kritériumokat, amelyekkel az ember a kinyilatkoztatást fel tudja fogni, s a Biblia olvasása közben tudja megítélni, hogy „mi méltó Istenhez”. Persze nem képviselte azt a nézetet, miszerint az „okos értelem” lenne a legfelsőbb belső ítélő fórum, függetlenül az isteni útmutatástól. Órigenész számára *Krisztus élete* és misztikája *a teljes morális élet alapja*: tanítása, élete nemcsak az értelemnek szól, hanem van etikai tartalma is. Sok pogány él tiszteletreméltó életet, sokan jók, de ezt a jóságot nem Istentől származtatják, hanem a saját vagy tanáraik eredményének tartják. Az Újszövetség azonban aláhúzza: *Isten minden jónak a forrása*, s ezt Órigenész is megerősíti a pogányok jósága mögé nézve.⁹ Órigenész szerint könnyebben meghallják a keresztény hitre hívó szót azok, akik előtte a jó lelkiismeretük alapján viszonylag helyesen éltek, akiknek viszont rossz a lelkiismeretük, és bűnösen élnek, azok nehezebben hallják meg, bár ez sem kizárt. Így tehát még a hitre jutás előtt elismeri *a jó lelkiismeret* és a jó életvitel fontosságát. A nagy író a későbbi korokat is inspiráló képeket használ a lelkiismeretre: Isten szava nyilvánzóként érinti meg az ember lelkiismeretét, amikor az felismeri bűnösségét. A lelkiismeret az ember bensőjének a hangja, ami által Isten szól az emberhez, Isten szívünkbe írt szava. A lelkiismeret vádja olyan, mint egy kínzó féreg a szív szegletében, mint korbács, mint tövis, mint a hóhér legfájdalmasabb tüze. A pokol tüzeinek a lelkiismeret furdalását tartja, ami szétbomlasztja a lélek harmóniáját.¹⁰ A lelkiismeretnek mindig engedelmeskedni kell, ahogyan a vértanúk tették,¹¹ akik a szenvedő Krisztussal való egyesülésük folytán a keresztény élet teljességét valósítják meg. Olykor olyannak mutatja a lelkiismeretet, mint ami szellem, őrzőangyal bennünk. *A lelkiismeret lehetőség arra, hogy a lélek legmagasabb része, a pneuma megszólaljon.*¹²

---

⁸ *Contra Celsum* II, 11.

⁹ *Commentarii in epistulam ad Romanos*, 9,24; *Contra Celsum* III, 65.

¹⁰ *Homilia in Psalmum*, 1,2; *De principiis*, 2,10,4–8; *Commentarii in epistulam ad Romanos* 7,18; *Homiliae Jeremiam* 16,10; *Homilia in Exodum*, 7,6; *Homilia in Psalmum* 38, 2,7; *De principiis*, 2,10,4; *Commentarii in epistulam ad Romanos*, 9,23.

¹¹ *Homilia in Numeri*, 10,2.

¹² *Commentarii in epistulam ad Romanos*, 2,9; *De principiis*, 2,10,7; *Commentarium in evangelium Matthaei* 57.

A patrisztikus kor atyái közül kiemelkedik Aranyszájú Szent János, aki szavaival és egész életével is igyekezett az evangélium etikai következtetéseit prédikálni. Ádám kapcsán arról elmélkedik: az ember autodidakta módon tanulta az erényt a lelkiismerete által. Ha Ádám a bűn elkövetése után elbújt, honnan tudta, hogy bűnt követett el – hiszen nem volt sem Tóra, sem Mózes. Ábel pedig munkája gyümölcsét áldozta fel az Úrnak – honnan tudta, hogy jó imádkozni, jó áldozatot bemutatni? Aranyszájú szerint mind Ádámnak, mind Ábelnek a „veszületett lelkiismeret adott utasításokat”. A jó és a rossz tudása már beültetett az emberi természetbe. Gerenációnként visszafelé lépegetve ki lehet mutatni, miszerint mindenki örökölt egy tudást az előzőektől: de a legelső emberek honnan tudták a jót, ha nem a lelkiismeretükből? Az emberi törvényhozók is a törvényeket „abból a törvényből vették át, amelyet Isten adott az embernek a teremtés kezdetén”.¹³ Tisztelet és dicsőség a zsidóknak (akiknek van Tórájuk) és a görögöknek (akiknek van természeti törvényük). János tehát meg van győződve arról, hogy a teremtés kezdetén Istentől az ember *adományként jó lelkiismeretet kapott*, melynek van egy tudása az erkölcsi jóról.

Aranyszájú a tízparancsolat kapcsán is utal a lelkiismeret természetes erkölcsi törvényére: amikor azt a parancsot kapjuk, „Ne ölj!”, akkor nem kapunk magyarázatot, hanem csak tiltást. A lelkiismeret már tudja, hogy a halál rossz dolog. Ám amikor a sabbath törvényéről szól – „a hetedik napon ne dolgozz” –, hozzátesz egy magyarázatot, „mert Isten is megpihent a hetedik napon”. *Életünk legfontosabb parancsai (ne ölj, ne törj házasságot, ne lopj) nem kapnak magyarázatot, mert a lelkiismeretében az ember már eleve tudja, hogy az rossz.* Isten a lelkiismeretünkbe adott egy velünk született erkölcsi tudást a jóról és a rosszról.¹⁴ Az sem véletlen, hogy a lelkiismeret a paráznaság miatt nagyobb ségyent érez, mert eleve tud a parázna bűnök súlyosságáról.¹⁵ A polgári pogány törvényhozók is a lelkiismeretbe írt törvényből tudják, hogy bűn a gyilkosság, a lopás.

A konstantinápolyi főpapa beszédeiben utal Pálra, aki szintén a lelkiismeretbe írt törvényekről tanúskodik (Róm 2,14). Isten a teremtéskor *elfogulatlan és igazságos bírót* helyezett minden emberbe – azaz a lelkiismeretet. Érdemes bizalmat szavazni a lelkiismeret ítéletének: „A lelkiismeretben megfelelő tanítónk van, nem szabad megtagadni magunktól az ebből fakadó segítséget.”

---

¹³ *Ad populum Antiochenum homiliae*, 2. hom. 4.

¹⁴ Uo. 12. hom. 3.

¹⁵ *In epistulam I ad Corinthios argumentum et homiliae*, 17. hom 1.

„Nyisd meg a lelkiismereted ajtaját, és nézd az elmédben ülő bírót.”¹⁶ A lelkiismeretes önvizsgálat azért fontos, hogy jóakaratóan a Bíróhoz igazítsuk magunkat. Szükséges a személyes bűnök kikutatása, senki sem mondhatja: „nem tudtam”, hiszen *a lelkiismeret egy tanító, akit a Teremtő mindenkinek megadott.*¹⁷ A pogányok szerint a lelkiismeret nem Isten hangja, hanem pusztán szokás, a poliszban élők közfelfogása. Velük szemben János hangsúlyozza: a lelkiismeret mindenkit megrettent a halál előtt. A pogányoknak és az eretnekeknek is meg kell állniuk az utolsó ítélet előtt: ennek elővételezésére helyezte belénk Isten a lelkiismeretet. Az elkövetett gonosz tett miatt a lelkiismeret keserű marad, mardossa az embert:

„Amennyiben valakinek érzelme és értelme van, akkor számára már az is a poklot jelenti, ha kizáratik Isten szeme elől; de mivel ezt sokan nem érzik súlyosnak, ezért fenyeget Isten tűzzel. Tulajdonképpen nem akkor kellene bánatosnak lennünk, amikor megbüntetnek, hanem amikor vétkezünk. [...] De annyira nyomorult felfogásúak vagyunk, hogy ha nem lenne pokol, nem egykönnyen indulnánk jó tetterre. Tulajdonképpen már csak ezért is kellene, hogy legyen poklunk, ha másért nem, azért is megérdemeljük, mert jobban féljük, mint Krisztust. [...] Ha Krisztust úgy szeretnénk, ahogy kellene, felismernénk, hogy a pokolnál is rosszabb a szeretett személyt megbántani. Mivel azonban nem így szeretjük őt, a büntetés nagyságát sem ismerjük fel, ami abban rejlik. És ez az, amit én a leginkább fájjalok és megkönnyezek.”¹⁸

*Ez a lelkiismeret-furdalás tulajdonképpen Isten hívása: ezáltal hív a kiengesztelődésre, a megtérésre. Meglepő Jánosnál olvasni a Kantnak tulajdonított istenérveket: a csillagos ég felettünk, a morális törvény bennünk és a lelkiismeret olyan utak, melyek odavezetnek az igaz istenismerethez.*¹⁹ A rossz lelkiismeret minden nap gyötör, „szüntelen vádló”, aki nem árná, és akit nem lehet árnani. A ki nem engesztelődött lelkiismeret levertséget, szomorúságot, csüggedtséget okoz. A bűn az embert vakká teszi, olyanná, mint a részeg, aki nem veszi észre, hogy milyen ocsmány bűnt áraszt.²⁰ Ezzel szemben aligha van olyan jó érzés,

---

¹⁶ *Expositiones in Psalmos*, 14, 7,9; *Homilia in Genesim* 54,1; *In epistulam II ad Corinthios argumentum et homiliae* 9,3.

¹⁷ *Homilia in Genesim* 54,1.

¹⁸ *In epistulam ad Romanos homilia* 5,5.

¹⁹ *De Anna sermones*, 1,3.

²⁰ *Homilia in Genesim*, 17,1; *In Lasarum homilia* 4,4; *De Anna sermones* 1,3; *In epistulam ad Romanos homilia*, 11,5.

mint a jó lelkiismeret, különösen a szorongattatás idején.²¹ Bár a Törvény és a lelkiismeret is vádol, mégsem tudnak megbocsátást közvetíteni,²² ám Krisztus meghívja a fáradtakat, betegeket. Amint szükséghelyzetben az emberek menedéket keresnek az egyháznál, úgy a beteg lélek is keresi az orvost, hogy bevallja bűnét, és könnyítsen lelkiismeretén. Ezért keressük Krisztust, a gyógyítót. Mivel a megbocsátás nem egyszerűen elengedés, szükség van helyreállításra, jóvátételre is: ezért szükséges az alamizsna, a jótékonykodás.²³ Minden este lelkiismeretvizsgálatot kell tartani, hogy milyen gonosz tetteket, szavakat, gondolatokat követtünk el. Ennek az önvizsgálatnak különösen a nagybőjt a kedvező ideje,²⁴ ezért lesznek János nagybőjti beszédei különösen aszketikusak. Arany-szájú dicsóítja Istent azért is, mert más segítséget is adott: például az együttérzés képességét. Minden sértettség, bűn ellenére is van bennünk kölcsönös szeretet embertársaink iránt.²⁵ Persze Rousseau is beszél a „részvét”²⁶ fontosságáról, hogy ne csak a verseny, az önfenntartási küzdelem határozza meg a társadalmat – ám ő ezt a „puszta természetből” veszi, az állatok viselkedésében látva egy meghunyászkodást-megkegyelmezést, s minden etikai erényt ezen „szánalom” érzéséből vezet le – míg Arany-szájú szerint a Szentháromság szeretetéből ered, s nem puszta érzelem, hanem aktív cselekvés.

Arany-szájú szerint a teremtést beteljesítő Krisztus nem tanít olyat, ami meghaladja az emberi természetünket, hanem azt erősíti meg, ami már előzőleg beírattott a lelkiismeretünkbe. Igen elgondolkodtatóan utal Jézus tanítására: „Amit akartok, hogy veletek tegyenek az emberek, ti is tegyétek velük! Ez a törvény és a próféták” (Mt 7,12). Arany-szájú szerint az „amit akarsz” a fontos, abban benne van a törvény. „Akarod, hogy jót tegyenek veled? Tégy jót másokkal. Nem akarsz megsértődni? Te se sértegesz.”²⁷ Ha az ember figyel a bensőjében az „amit akarsz” indíttatásaira, tudja, hogyan éljen jól. Ám mégsem egyszerűen Kant kategorikus imperatívuszáról van szó („Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényhozás el-

---

²¹ *In epistulam ad Romanos homilia*, 12,7; *In epistulam II ad Corinthios argumentum et homiliae*, 3,1.

²² *Expositiones in Psalmos* 42.

²³ *In epistulam II ad Corinthios argumentum et homiliae*, 4,13.

²⁴ *Catecheses ad illuminandos*, 8,18; *Expositiones in Psalmos*, 4,8; *In Mattheum homiliae*, 42,4; *Homilia in Genesim* 11,2.

²⁵ *Ad populum Antiochenum homiliae*, 13. hom. 3.

²⁶ JAN-JEACQUES ROUSSEAU: *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól*, Helikon, Budapest, 1978, 113.

²⁷ *Ad populum Antiochenum homiliae*, 13. hom. 3.

veként érvényesülhessen.”²⁸), azaz nem egyszerűen az akaratnak a horizontális kiterjesztése lebeg szellemi szemei előtt (cselekedj úgy, ahogy szeretnéd, hogy mindenki cselekedjen), hiszen az akarat nemcsak a többi ember akaratával van kapcsolatban, hanem Istennel is. A Jézus által emlegetett „amit akarsz” nem pusztán „a tiszta ész és tiszta akarat” síkján működik, hanem ez az akarat az Istentől tudással megajándékozott, azaz megáldott akarat. Az „amit akarsz” nem pusztán horizontálisan kémlel, nem statisztikailag számol, hanem bízik önmaga és a másik ember megáldott, jó akaratában. Az „amit akarsz” nyilván megelőzi a leírt törvényt, valamint túl is szárnyalja a leírt törvényeket, hiszen azok sohasem meríthetik ki a szív bőségét vagy a szituációk változatosságát. A nyugati etikában majd erre alapoz az „egzisztenciális etika” (Karl Rahner, Franz Böckle), ami a leírt esszenciális etikán túli legsajátabb cselekvési lehetőségeket keresi, a leírt parancsokon túli mindig „nagyobb igazságot”.

Az ortodox etika tehát megkülönbözteti az ajándékokat (donatum) és az azokkal való élést, azok szabad használatát. Nagy Szent Bazil szerint *Isten jó adományai a parancsok és az ezek megtartásához szükséges erő*, ami a teremtéssel az ember számára kezdettől adott. Ha az ember helyesen bánik ezzel az erővel, akkor az erényes élethez vezet; ellenben, ha visszaél vele, a gonoszhoz csábít. A gonoszság nem más, mint a jó adományok helytelen és Isten parancsa elleni használata; az erény ellenben azok jó lelkiismeretű és Isten parancsának megfelelő használata.²⁹ Bár a Teremtő kezéből jól kerülünk ki, beültette a természetünkbe az erény tudását, de az abban való tökéletesedést az akartunkra hagyta. Isten legnagyobb jótette a számunkra, hogy a lelkiismeretünket és az akaratunkat *a tett előtt erényre hajlította*. Az ember lelkiismerete nem üres lap (Hume, Freud, empirizmus), és az akarata sem egyszerűen semleges, nem egyforma eséllyel hajlunk a jóra és a rosszra (dualizmus), hanem alapvetőbben a jóra hajlunk, mivel az Isten az embert „jónak” teremtette: „És látta Isten, hogy mindaz, amit alkotott, nagyon jó volt” (Ter 1,31). Isten tehát bőséges adományokat adott: lelkiismereti *tudást* és a jó megvalósításához *erőt*. A lelkiismereti tudás és a megvalósításra irányuló akarat egymást segítik: a tudás önmagában nem elég, akarni kell megvalósítani, az akaratnak pedig a lelkiismeret diktálja, hogy mit is tegyen.

---

²⁸ IMMANUEL KANT: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat, Budapest, 1991, 138.

²⁹ NAGY SZENT BAZIL: *Regulae fusius tractatae* 2,1.

2. „A LELKIISMERET TALÁLKOZÓHELY A JÓVAL” – STANLEY HARAKAS³⁰

Stanley Harakas, görög származású pap és teológiai professzor az USA-ban és a görögországi teológiai fakultásokon is úttörőnek számít abban, ahogy a patrisztikus és ortodox teológiai források alapján a keleti etikáról beszél. A lelkiismeret definiálásánál az ortodox etika sohasem elégedik meg a pusztán etikai (horizontális) definícióval, hanem ragaszkodik annak a vertikális-transzcendens dimenziójához is. A teológia Krisztus üdvözítő művében ismeri az „objektív” oldalt, ahogy azt Krisztus prófétaként, királyként, főpapként megvalósította. Panaiótisz Demetrópulosz³¹ úgy mondja: az ortodox etika számára *Krisztus és az apostolok a fundamentális etikai vonalak*, melyek irányt szabnak a hívők mindennapi erkölcsi gyakorlatának. *Ezek a vonalak olyanok, mint a hit végleges, tévedhetetlen és visszavonhatatlan dogmái, mivel ezek is (mint a hit dogmái) kinyilatkoztatáson alapulnak, Krisztustól erednek, a Szentírás tanúskodik róluk, az egyház pedig őrzi őket.* A keresztény etika tehát nem eszmei ideákhoz orientálódik, nem valami magas, absztrakt elvek felé tart, éppen ellenkezőleg: Krisztus embersége felé orientálódik. Az ortodox etika nem távoli elérendő célt mutat fel, hanem Krisztus által már megvalósított, megélt etikát, amelyről van tapasztalatunk. Krisztus földre szállt embersége mutatja a legmagasabb szintű etikai modellt, amit nemcsak tanított, hanem meg is élt. Az ortodox etika tehát egyrészt felmutatja az etika objektív oldalát (Krisztust, a parancsait, az értékeket), de ugyanúgy hangsúlyozza a „szubjektív” elsajátítás fontosságát a hívők lelkében. Maga Isten az „objektív jó”, a *legfőbb Jó*. Feltárja igazságait a teremtésben és a kinyilatkoztatásban, de *csak „külsők” maradnak, amit az embernek szabadon kell „bensővé” tenni.* Ehhez fontos találkozni Istennel, meghallani az ő igazságait, tapasztalatokat szerezni ezekről az elvekről, belátni ezek élettél való mély kapcsolatát. Ahol ez történik, azt hívjuk lelkiismeretnek. A lelkiismeret az a hely, eszköz, esemény, ahol az ember *bensővé teszi és alkalmazza ezt az isteni jót a saját életére vonatkozóan.* Harakas így mondja: „a lelkiismeret *találkozóhely a Jóval*”, s majd onnan a jóság átültetése az egyéni, a speciális, a társadalmi életünkre. Az objektív jónak személyessé kell válnia, nem akar külsődleges-idegen (heteronóm) lenni, hanem belülről akarja az ember életét átformálni. Izgalmas módon a II. Vatikáni Zsinat is „belső szentélynek” nevezi a lelkiismeretet, ahol

---

³⁰ STANLEY HARAKAS: The Centrality of Conscience in Eastern Orthodox Ethics, *The Greek Orthodox Theological Review* 23 (1978/6) 131–144.

³¹ PANAYOTIS DEMETROPOULOS: Orthodoxe christliche Ethik, in Karl Hörmann (Hrsg.): *Lexikon der christlichen Moral*, Tyrolia, Innsbruck, 1976, 1244–1254.

az ember teljesen Isten elé áll (GS 16), ahol Isten elbűvöli az embert, s elbűvöltségből lesz jó. A lelkiismereti döntés tehát *teonóm, misztikus és perszonális esemény* lesz, nem pusztán etikai alapelvek racionális alkalmazása a konkrét élethelyzetre.

Krími Szent Lukács püspök úgy írja:

„A lelkiismeret Isten csendes hangja, amelyet mindenki érez a szívében. Ez egy kegyelmes hang, amely jóváhagy minden jó cselekedetet és szót, elítéli a rosszindulat és a gyűlölet minden megnyilvánulását, minden hazugságot. [...] A szívben sok húr van, még egészen vékonyak is, melyek minden jót és rosszat finom érzékenységükkel megéreznek, és hangot adnak a gonosz és hazug elleni tiltakozásuknak. A szív és annak finom húrjai által kommunikálunk magával Istennel az imádságban és a felajánlásban, és a hurokban gazdag szívünkön keresztül beszél hozzánk a lelkiismeret halk hangja. [...] Bár sokan lebecsülik a szelíd hangot, a szívünk ajtaján szelíden kopogtató Krisztust, ő mégsem félelemből akar engedelmességet, hanem az ő akarata iránt érzett mély hit és szeretet által. [...] A lelkiismeretet sokak szerint csak a közvélemény amaz hangja ébreszti, amely elítéli a rosszat, bátorítja a jót. De Istenem! Milyen primitív ez a magyarázat, mennyire mentes minden mélységtől!”³²

Ha Isten a legfőbb jó, s majd az ő jóságát akarjuk átültetni az életvezetésünkre, akkor *a lelkiismeret elsőrangú feladata a legfőbb Jó, Isten megismerése*. A jó életvezetés onnan indul, hogy Isten *fiaként* élő kapcsolatba lépjünk a Szentháromsággal. Ez egyrészt Isten ajándéka: Krisztus megtestesülése, feltámadása és a pünkösöd után egy test lehetünk, s a Lélek vezetésével mondhatjuk, „Atya”. Ám ahhoz, hogy Istent Atyának ismerjük el, szükséges a saját erőfeszítés is. Nüsszai Szent Gergely fontosnak tartja a saját fáradozást is: „Látod, milyen nagy előkészületre van szükségünk? Milyen életmódra? Milyen sok és milyen óriási fáradozásra, hogy *lelkiismeretünk* az őszinteség ilyen fokára eljusson, hogy meg tudjuk kockáztatni, Istent »Atyának« nevezni?”³³ A bizánci Liturgiában máig utalást találunk erre a bátorságra a Miatyánk imádsága előtt: „méltass minket, Urunk, hogy bizalommal, elítélés nélkül bátorkodjunk téged, mennyei Isten, Atyánknak nevezni”. Ahhoz, hogy Istent Atyának ismerjük fel és szólítsuk

---

³² GEORGIJ MAKSIMOV: Gewissen (art.) in Bertram Stubenrauch – Andrej Lorgus (Hrsg.): *Handwörterbuch Theologische Antropologie*, Herder, Freiburg, 2012, 330–335. Лука КРЫМСКИЙ (Войно-Ясенецкий): О совести, in *Избранные праздничные и великопостные проповеди*, Лепта Книга Подробнее, h. n., 2011.

³³ NÜSSZAI SZENT GERGELY: *De Oratione Dominica* 2,3.

meg, szükség van a lelkiismeret erőfeszítésére és megfelelő életmódra, s mindez majd gyümölcsözően *visszahat*: valóban fogunk tudni etikailag Isten fiaiként viselkedni. Izgalmas módon a római katolikus Klaus Demmer morálteológus is arról beszél: a lelkiismeret elsőrangú feladata Istennel találkozni, hiszen a mindennapi kategoriális ismereteket a transzcendens ismeret teszi lehetővé, a mindennapi választásokat a transzcendens alapvető döntés. A lelkiismeret feladata tehát a napi életvezetés, de ez előtt, magasabb szinten a lelkiismeret elsőrangú feladata Isten megismerése, a vele való találkozás, mert majd annak igazsága és szeretete ültetődik át a mindennapi etikai döntések síkjára.³⁴

Stanley Harakas finoman osztályoz: a „jó”-val a lelkiismeret három szinten foglalkozik:

1. jónak lenni,
2. dönteni a jó mellett,
3. a jót cselekedni.

A jónak „lenni” a létezés síkjára utal: ki kell alakítani azokat az erényeket, jóra való készséget, melyek stabilitást adnak az életmódnak. Akik a jóban „léteznek”, akik stabilan „élik” a jót, azokat nevezzük szenteknek, krisztusnak, tisztességes embereknek. Az érett, művelt lelkiismeret ebből a létszerű állapotból működik, és hozzájárul a folyamatos növekedéshez az átistenülés (theószisz) útján.

A második szinten a lelkiismeret a jó döntést támogatja: működik a tettet megelőzően, kísézően és utólag is bírálóan. A „megelőző lelkiismeret” (προηγούμενη συνείδησις) a döntés előtt figyelembe veszi a helyzet tényeit, a szándékot, a következményeket, a végső célhoz igazodást, a cselekvés helyes menetét. Megelőzően biztat a jóra, és óv a rossztól. A „párhuzamos, kíséző lelkiismeret” (συνοδούουσα συνείδησις) a tett folyamatában kíséri, biztatja, illetve fékezi. Az „utólagos lelkiismeret” (επομένη συνείδησις) utólagosan bírál: a jó tett után belső békével tölt el, elégedettséget és nyugalmat ajándékozik, ám a bűn után elítél, büntudatra és bűnbánatra indít.

A lelkiismeret működésének harmadik szférája a jó megcselekvése: a lelkiismeret a jó cselekvésére indít, hogy a jó melletti elköteleződés ne csak belső „elméleti” döntés legyen, hanem valós cselekvés. Stanley Harakas szerint a filozófiai etikában sok az elmélet és elvont, a keresztény etika ellenben fontosnak tartja a konkrét cselekvést, a jó megvalósítását. A köznapi beszédben is mondjuk: „a lelkiismeretem visz a cselekvésre, rávett a tetre, kényszerít rá”. Mindezek a lelkiismeret mozgató *erejét* tükrözik: miután megtörtént a jó

---

³⁴ KLAUS DEMMER: *Fundamentale Theologie des Ethischen*, Herder, Freiburg, 1999, 189–196.

melletti döntés, a lelkiismeret erkölcsi nyomást is helyez a személyre, hogy cselekedje is meg a jót. A nyugati morálteológia is hangsúlyozza a differenciát és az összetartozást: a jó melletti alapdöntésből (*optio fundamentalis*) származnak a jó kategoriális döntések. A jó melletti alapdöntés tartalmát és dinamikáját ajándékozik a mindennapi tetteknek, a mindennapi tettek pedig visszahatnak, és stabilabbá teszik az alapdöntést. Klaus Demmer szerint az alapdöntés és a kategoriális döntések között kölcsönhatás (*perichorézis*) működik: egyik erősíti (illetve bűn esetén gyöngíti) a másikat, egyik a másikban táruul fel.³⁵

3. A LELKIISMERET NEVELÉSE

Az ortodox teológusok bár isteni eredetűnek tartják a lelkiismeret adományát, de nem azonosítják közvetlenül Isten hangjával. Egytelen szerző sem meri egy az egyben azonosítani a lelkiismeret hangját Isten hangjával, mert az csak adomány, és azt fejleszteni, tisztítani kell. Harakas értékeli a lelkiismeretnek a családok, a közösségek, a társadalom, a kultúra általi nevelését, de hangsúlyozza, hogy mindez nem elég önmagában: *szükség van a lelkiismeret vallásos nevelésére is, ami az egyház kereteiben és aszketikájában valósulhat meg.* A szabadság helyes használatával a lelkiismeret fejlődhet (tanulás, önfegyelem, közösség), de éppen ezek hanyagolásával stagnálhat vagy el is torzulhat. A jó, tiszta, igaz lelkiismeret hozzájárul a személy szellemi és erkölcsi fejlődéséhez, egyre inkább megvalósítja istenképességét. Az átistenüléshez (*theószisz*) aktív, erős, érzékeny lelkiismeretre van szükség. Hogyan lehet fejleszteni a lelkiismeretet?

Az egyházatyák közül Aranyszájú Szent János volt az, aki korát megelőzve beszélt a pedagógia, a nevelés művészetének fontosságáról.³⁶ „Van-e nagyobb dolog, mint irányítani az ifjak lelkét és alakítani erkölcsüket?”³⁷ Amikor a „lélek” neveléséről beszél, az tulajdonképpen magába foglalja a lelkiismeretet is. A pogány, babonákkal tűzdelt korszellemmel szemben meg kell védeni a fejlődő gyermeket, s ez elsősorban nem is a rabszolga nevelők dolga, hanem a szülőké, a családé, az egyházé. A keresztény apa elsőrangú feladata, hogy jó keresztényt neveljen a gyermekeiből, Krisztus atlétáját.³⁸ Nem a nemzés tesz igazán ugyan-

---

³⁵ Uo. 185–220.

³⁶ BARA ZOLTÁN: *Aranyszájú Szent János pedagógiája*, Aeternitas, Gyulafehérvár, 2011.

³⁷ *In Mattheum homiliae*, 60.

³⁸ *Vidua eligatur*, 10.

is apává, hanem az erkölcsös nevelés.³⁹ Ha pedig a szülők nevelőt is fogadnak, csak olyat szabad, aki morális és lelki szempontból kifogástalan, akik szép, erkölcsös életre vezetnek. Az *erkölcsös nevelés elmulasztása súlyos bűn*, aki nem neveli meg a gyermekét, rosszabb, mint a gyermekgyilkos: ugyanis nemcsak a testet, hanem a lelket is romlásba taszítja.⁴⁰ Isten előtt majd felelünk a gyerekeink lelkéért, üdvösségéért. A nevelésnek megvan a maga ideje: ahogy csak a puha viaszba lehet a pecsétgyűrűt belenyomni, a hideg és megkeményedett viaszba már nem, úgy a nevelésnek is megvan a maga ideje a fogékony gyerekkorban és ifjúkorban, a jó megszokás ekkor tud belső törvénnyé nemesülni.⁴¹ Az erényre nevelés formát ölt, és kitörölhetetlenül megkeményedik a lélekben. Váljon a család kis-egyházzá, az otthon pedig templommá a napi imádsággal, a papok látogatásával, a Szentírás olvasásával. A lélek alakításához elégtelen az antik filozófia, a pogány tudományok, a buja színház; sokkal fontosabb a Szentírás, a keresztény hittan, a szerzetesekkel való találkozás, a jó egyházi közösség, a keresztény művészetek, a zoltárok közös éneklése, a vértanúk példája. Különösen fontos a „Doctor eucharistiae” címmel kitüntetett főpap szerint a *rendszeres szentáldozás*: amikor az Eucharisziát kézbe vesszük, igazából maga Krisztus vesz kézbe minket, és megajándékoz Szentlelkével. Szentáldozás előtt meg kell magunkat vizsgálni: a legnagyobb áldás, ha tiszta lelkiismerettel tudunk áldozni. A szentáldozáshoz a bűn lemosása után, tiszta lelkiismerettel jó közeledni.⁴² Természetesen a lelkiismeret ügye nemcsak családi ügy, hanem az egész társadalomra, a szociális életre is jelentős hatással van: Aranyaszájú szorgalmazza a segítő egyletek, kórházak, szociális segítő intézmények alapítását, és a politikában való tudatosabb részvételt.⁴³ Prédikációiban sohasem hagyta nyugton a gazdagok és a vezetők lelkiismeretét, élő lelkiismeret-furdalás volt a számukra – később száműzték is a kényelmetlenné váló főpapot.

A korabeli (és a mai) ember számára nagy érték az öröm, az élvezet és kerürendő rossz a szenvedés. A korabeli sokszínű hedonizmussal szemben Aranyaszájú kiemeli, hogy mi a legnagyobb öröm: bár az erények gyakorlása fáradságos, de a lelkiismeretnek emiatt mégis olyan nagy öröme van, ami nem vethető össze a földi javakkal (egészség, tisztelet, gazdagság), semmi sem édesebb, mint

---

³⁹ *Epistulam II ad Corinthios argumentum et homiliae*, 15,3.

⁴⁰ *Adversus vituperatores vitae monasticae* 2,3.

⁴¹ *Epistulam I ad Timoteum homiliae* 9,2.

⁴² *Epistulam I ad Corinthios argumentum et homiliae*, 28. I. In *Mattheum homiliae*, 53, 15; hom 75, 24; hom 10,3.

⁴³ BARA ZOLTÁN: *Keresztény társadalomszemlélet Aranyaszájú Szent János műveiben*, Aeternitas, Gyulafehérvár, 2011, 103.

a jó, nyugodt lelkiismeret. Aranyszájú minden testi élvezetnél és fájdalomnál magasabbra értékeli a lelkiismeret örömét, illetve fájdalmát: a *legörömtelibb élvezet az ember számára a jó lelkiismeret, mint ahogy a leggyötrőbb szomorúság is a rossz lelkiismeret*. Aki megőrzi istenfiúságát, az boldogabban él, mint aki koronát visel. A jó lelkiismeret nem szerez nagy birodalmat és sok pénzt, sem asztali örömeket, sem pompás ruhákat, mégis, akinek jó a lelkiismerete, az rongyos ruhákban és éhezve is boldog.⁴⁴ Aranyszájú szerint ugyanazon bűn megtétele függhet a körülménytől, az elkövetőtől és a lelkiismeretétől is. Aki lelkiismeretében ismeri Ura akarátát, az súlyosabban vét. Ezért a legnagyobb szomorúság az Isten előtti lelkiismeret-furdalás.

Azt is tudja, hogy az emberi lelkiismeret is *fejlődésnek* van alávetve: ahogy Pál tudja tisztelni a frissen megtértek „gyöngye lelkiismeretét”, úgy ma is tudni kell a belátásban való fokozatos előrehaladásról, Krisztus miatt ne sértsük meg a gyöngék lelkiismeretét.⁴⁵ Ehhez fontos a *lelkiismeret napi vizsgálata és az előjárók, hittestvéreink lelkiismerete* is. Nagy Szent Bazil azt írja a szerzeteseknek: „Amikor eltelt a nap, elalvás előtt mindenki vizsgálja meg a lelkiismeretét a szívével.”⁴⁶ Aranyszájú is buzdít: lépünk be önmagunkba, vizsgáljuk meg a tetteinket és felelősségünket.⁴⁷ Szent Innokentyij⁴⁸ mondja: ha tisztán tartanánk a lelkiismeret belső tükrét, ami Isten igazságát és jóságát tükrözi, akkor Isten akarata közvetlenül feltárulna, és minden külső tanító nélkül is tudnánk, hogy mit kell tennünk. Sajnos a lelkiismeret elveszítette a tisztaságát a bűn miatt, melyet az ősszülők és mi magunk is elkövetünk. Minden bűn csak homályosítja a lelkiismeretet, így már nem látjuk tisztán a bűneinket és teendőinket. Ezért szükségünk van bűnbánatra és *külső tanítókra* is. Szent Feofán itt egy megkülönböztetésről beszél: van, aki lelkiismeretében akaratlanul letéved Isten útjáról, és tévútra jut. S van, aki bűneivel és szenvedélyeivel szándékosan deformálja a lelkiismeretét. A lelkiismeret hangja halk, önmagában gyöngye a törvények teljesítésére rábeszél. Ha a lelkiismeret akadályba ütközik (például erős szenvedélybe), akkor a hangját már egyáltalán nem lehet hallani, s így az ember bűnös a lelkiismerete tehetetlenségéért, gyöngeségéért. Az ember lelkében nemcsak a lelkiismeret hangja van, hanem sok hajlam, szokás, szen-

---

⁴⁴ *Epistulam I ad Corinthios argumentum et homiliae*, 22. hom. 4.; *In epistulam ad Romanos homilia*, 6. hom. 1,5.

⁴⁵ *Epistulam I ad Corinthios argumentum et homiliae*, 20. hom. 4. és 5.

⁴⁶ *Ascetica* 1,5.

⁴⁷ *In epistulam ad Romanos homilia*, 5,6.

⁴⁸ GEORGIJ MAKSIMOV: *Gewissen*, i. m., 330–335, ИННОКЕНТИЙ ХЕРСОНСКИЙ: *Слово в солвычегодском соборе*, k. n., Санкт-Петербург, 1908.

vedély is, a bűnös ember már nem is tudja, mire hallgasson. Az összezavart lelkiismeret olyan, mint az összetört tükör, már nem tükrözi pontosan, hogy mit is kellene tennünk. A zavar oka és következménye sokszor az egoizmus, az önkény, az Istentől való eltávolodás. A zavart lelkiismeret aztán háritásként inkább másokat kezd megítélni, jóllehet, önmagunk megítélésére kaptuk. Ám aki megtért Istenhez, annak a zavart lelkiismeretét megvilágítja a kegyelem fénye, és helyreáll eredeti ereje.⁴⁹ Ám Isten mellett fontosak a jó lelkiismeretű emberek is: Cyprianus megvallja, hogy a lelkiismeret megítélése egyedül Istenre tartozik, de jónak tartja, ha a *hittestvérek* is jóváhagyják a fontos tetteket.⁵⁰ Egészen meglepő, Szent Jeromos milyen sokszor kikel azok ellen, akik bizonyos ügyekben (például szerzetesi döntés) vagy bűnökben (például házasságtörés, meddséget okozó italok, öngyilkosság) arra hivatkoznak: „elég nekem az én lelkiismeretem”. Mintha túl könnyen hivatkoznának a saját lelkiismeret elégségességére, és Jeromos nagy hévvel ki akarja őket mozdítani ebből.⁵¹

Napjaink teológusa, Harakas mindenekelőtt a „megkülönböztetés képességének” kiművelését tartja fontosnak. A lelki fejlődésben az erőseket jellemzi ez a képesség: „A tökéletesnek viszont, aki gyakorlattal megfelelő érzéket szerzett a jó és a rossz megkülönböztetésére (diakrízisz), szilárd eledel való” (Zsid 5,14). A keleti atyák sokszor minden erény atyjának tekintik a megkülönböztető képességet, ami persze nemcsak etikai, hanem spirituális, teológiai kategória is. Damaszkuszi Péter úgy írja: mindenben szükségünk van a diakríziszre, hogy folyamatosan meg tudjuk ítélni az élet minden tevékenységét. A diakrízisz olyan belső fény, ami segít megvilágítani a tudást, az időt, a gyöngeséget, a testet, a szenvedést – azaz az élet minden területét. Aki imádkozik, elmélkedik, a teológiával foglalkozik, az elérheti ezt az erényt és minden más erényt is.⁵²

Harakas a lelkiismeret nevelésében beszél a liturgia „emotív etikájáról”, ami finomabb és érzelmmel teljesebb, mint a direkt és racionális etika. Az etika nyelve általában a „kell”, ám a liturgia nem ezt a nyelvet használja. Az egyenes etikai parancs – „Ne csináld!” – túl direkt lehet, a „kell” beszédmód olykor erőszakos, tolakodó is tud lenni. A liturgia nyelvezete más: nem használ direkt felszólításokat, és az egész embert szólítja meg. A liturgián a jó erényeket szenvedélyesen dicsérjük, a bűnt elszántan elvetjük, a tömjén és a dallamok a szívig hatolnak, az ikonok szemléltetik a vértanúk és a szentek erényeit. A liturgián

---

⁴⁹ ФЕОФАН ЗАТВОРНИК: *Начертание*, k. n., Москва, 2008, I.

⁵⁰ CYPRIANUS: *Epistolae* 30. 1.

⁵¹ *Epistolae* IIa, 22. Пб. 117.

⁵² Φιλοκαλία, Οικος, Αθήνα, 1957, 66–67.

nem racionális meggyőzést találunk, hanem a jó ünneplését, s a jó magától akar felemelni, megtisztítani, megerősíteni. A liturgia sokszor narratív: a himnuszok, a szent költemények olykor nem direkt szólítanak fel valamilyen erkölcsi cselekvésre, hanem megérintik az egész embert. Harakas szerint *a liturgia a résztvevő hívőt emeli olyan érzelmi állapotba, hogy képes legyen meghallani a neki szóló erkölcsi imperatívuszt*. Fontos itt megjegyezni: a liturgia nem egyszerűen emelkedett érzelmi állapotot akar (üres emotivizmus), hanem az igazsághoz, a tartalomhoz akar felemelni. A liturgia nem direkt erkölcsstanóra, mégis a keleti teológia *a liturgiát is az etika forrásának tekinti*. Vallja, hogy a legfőbb jó felé nem egyszerűen racionálisan törekszünk, hanem előzetesen *megtapasztaljuk* a legfőbb Jóságot a liturgián, különösen az Eucharishtiában. *A liturgia tehát elsősorban azt mutatja meg, hogy ki az Isten, s vele szemközt ki az ember és közösségei – és majd ennek következményeként nyer megfogalmazást az etika*. A liturgia feltár, a „van”-t veszi körül csodálattal; azt ünnepli, ami-aki igazán van: feltárja a Szentháromság szeretetét, s annak tükrében az ember lényegét és a beteljesülő világot. Aztán ebből a magas szintű „van”-ból következik a „kell” (amit az empirikus Thomas Hobbes sohasem értett meg).

Harakas egy tanulmányában a nagyhét énekeit⁵³ veszi szemügyre etikai szempontból. Példáját követve érdemes megfigyelni néhány himnusz⁵⁴ etikai hangsúlyait és a művészi kifejezésmódot (szemben egy száraz paranccsal):

„Tapsoljunk, hívek, összhangzóan, vigyünk *erényágakat* mi is, mint a gyermekek Krisztusnak, s lengessük neki az Istennek *tetsző cselekedetek* kendőjét, s fogadjuk be magunkba őt titokzatosan.”

„Vigyük, testvérek, az *erények* ágait Krisztus Istennek, aki emberségével önként jön, hogy érettünk szenvedjen, és istensége erejével mindnyájunknak *szenvedélymentes* életet adjon.”

„Mit lustálkodszt, szerencsétlen lelkem? Miért jár még mindig időszerűtlenül világi gondokon az eszed? Miért a mulandó dolgokkal foglalkozol? Már itt van az utolsó óra, és el kell költözned innét! *Józanodj*, amíg még időd van rá, és kiáltsd: Vétkeztem ellened, Üdvözítőm, de azért *ne vágj ki engem*, mint terméketlen fügefát, hanem könyörülj rajtunk, kegyelemes Krisztus, és mi félelemmel hangoztatjuk: Bárcsak ki ne zárnának Krisztus menyegzős csarnokából!”

---

⁵³ STANLEY HARAKAS: The Holy Week Bridegroom Services, *St. Valdimir's Theological Quarterly* 46 (2002/1) 23–61.

⁵⁴ *Triódion. Görögkatolikus imádságok nagybőjtre*, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1992.

„Körülvetted magadat kendővel, és megmostad tanítványaid lábait, Krisztus Istenünk. Moss le a mi lelkünkről is minden *bűnös gondolatot*, és végy körül *lelki kötetléssel*, hogy megtegyük parancsolataidat, és magasztaljuk jószágodat!”

Olvasva ezen liturgikus himnuszokat, beláthatóvá válik: mennyivel inkább emelik az emberi lelket a jó felé az ilyen strófák, mint egy hideg és tömör erkölcsi parancs. A „Ne tégy rosszat!” száraz felszólításnál mennyivel művészebbek ezek a himnikus költemények, milyen érzékenyen ragadják meg az ember lelki állapotát, mennyivel szemléletesebbek a képek által, milyen belső motivációs mozgást indítanak el a fokozásokkal és az ellentétekkel. Ráadásul hozzá lehet képzelni a dallam, a zene és a tömjén felemelő lágy dinamikáját. Ekkor értjük meg, mit is akar Harakas azzal állítani, hogy a liturgia is normatív, művészien emel a jóság felé.

4. A LELKIISMERET FURDALÁSA, ZAVARA

Az ortodox antropológia a bűnbeesést kevésbé tragikusan látja, mint például a protestáns teológia. Isten jó teremtése, az embernek adott ajándékai a bűnbeesés után is megmaradnak (nem romlanak meg teljesen), bár a bűntől sebet kaptak. *A lelkiismeretnek a feltétlenül a jóra hívó hangja megmaradt, de annak gyakorlati átültetésében már lehetnek zavarok.* A lelkiismeret zavara „légnemű”, „szubjektív” dolognak tűnik, ám mégis óriási zavarokat képes okozni. A lelkiismeret megzavarásával kapcsolatban az ortodox etika is megkondítja a vészharangot. Geórgiosz Mantzarídisz⁵⁵ szerint *kíméletlenül hegemoniára jutott a gazdasági gondolkodás, ami a lelkiismeretet is eltorzítja.* Mindent a gazdasági fejlődés céljainak vetünk alá: a vallásos, a kulturális és a családi életet is, pedig *a puszta vegetatív jólét, gazdagság borzasztóan alacsony színvonal az istenképi emberi élet számára.* Az ember félretolja a lelkiismeret hangját, a kollektív öntudatát, a társadalmi tradícióját – és mindent a gazdasági szempontoknak rendel alá. Ez az ember leredukálása, szellemi rokkantsága. Mindenféle családi, szociális, ökológiai katasztrófa már csak következmény: az ember lelki zavarának a következménye. A lelkiismeret zavara egyáltalán nem légnemű dolog.

---

⁵⁵ GEORGIOS MANTZARIDIS: *Grundlinien christlicher Ethik*, EOS Verlag, St. Ottilien, 1998, 120.

A lelkiismeret jó alakításában, a tisztaságra való törekvésben Cassianus⁵⁶ szerint mindenekelőtt maradjunk alázatosak és *éberek*: ne bízza el a lelkiismeret önmagát azért, mert a korábbi tisztasági küzdelmekben győzött, hiszen jönnek újabb kísértések. Ne váljon elbizakodottá a lelkiismeret akkor sem, ha nem vádolja magát súlyos bűnnel: senki sincs ugyanis bűn nélkül, s lehetnek bűnök, melyek elkerülik a saját lelkiismeret figyelmét, de nem az Istenét. Szent Innokentyij szerint a lelkiismeret nemcsak arra való, hogy a törvényeket felismerjük, és etikusan éljünk, hanem a lelkiismeret a legelső eszköz minden nép számára minden korszakban, ami megtérésre és Istenhez vezet. „A lelkiismeret a legelső és legsürgetőbb hívás minden más hívás előtt a menny felé, ha ez nem lenne, minden más hívás fölösleges lenne.”⁵⁷ Azaz a lelkiismeret az *állandó hívás* és az *állandó megtérés* fóruma, amely képes megelőzni a nagy zavarokat. Emlékezni kell Hitvalló Szent Maximosz tételére: az emberi lelket, a gondolatokat folyamatosan meg kell tisztítani.⁵⁸ Ehhez aszkézisre, önzetlen szeretetre s mindenekelőtt imádságra van szükség.

A lelkiismeret éberségének, működésének jele a lelkiismeret-furdalás. Annak a jele, hogy tudunk a jobb élet lehetőségéről. Tudunk a meghívottságunkról, az erkölcsi törvények színvonalától való elmaradásunkról, a szituáció uralásának lehetőségéről, a másként cselekvés szabadságáról, sőt, tudunk Isten tekintetéről. A lelkiismeret-furdalás ennek a többlettudásnak a hídja. Méniatész Szent Illés⁵⁹ püspök *a lelkiismeret-furdalás miatti szenvedést a szülés fájdalmaihoz hasonlítja*: ahogy a nő a szüléskor fájdalmat érez, de aztán örömet, úgy a lelkiismeret-furdalás is szomorúságot okoz, de abból lehet majd öröm. Még ha kívülről senki semmit sem mond, belülről akkor is érezzük a vádat, és ez a belső vád a lélek legsúlyosabb büntetése. Anthony Bloom⁶⁰ szerint a bűneink meglátásakor szomorúságot érzünk, de egyben örömet is kellene éreznünk: Isten *megtisztel* azzal, hogy végre lássuk a bűneinket. Lát bennünk annyi erőt, fantáziát, hogy nem omlunk össze bűneink láttán, hanem felül tudjuk múlni a bűnös életvitelünket. Zadonszki Szent Tyihon⁶¹ püspök a lelkiismeret furdalását, a

---

⁵⁶ CASSIANUS: *Collectiones patrum*, 4. vita 15 és 22. vita 7, CPL 512.

⁵⁷ GEORGIJ MAKSIMOV: *Gewissen*, i. m., 330–335; ИННОКЕНТИЙ ХЕРСОНСКИЙ: *Иисус Христос*, к. п., Санкт-Петербург, 1901.

⁵⁸ HITVALLÓ SZENT MAXIMOSZ: *Capita de charitate*, Centuria 3,42–43.

⁵⁹ GEORGIJ MAKSIMOV: *Gewissen*, i. m., 330–335; ΗΛΙΑΣ ΜΗΝΙΑΤΗΣ: *Λόγος στην τρίτη εβδομάδα της νηστείας*, Θεσσαλονίκη, 2012.

⁶⁰ ANTHONY BLOOM: *Elmélkedések*, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1989, 99–118.

⁶¹ GEORGIJ MAKSIMOV: *Gewissen*, i. m., 330–335; ТИХОН ЗАДОНСКИЙ: *Правоучительные слова*, к. п., Санкт-Петербург, 1803, 16.

lelkiismeret fájdalmát az utolsó ítélettel veti össze: ahogy a lelkiismeretünk már most Isten törvénye alapján ítél meg minket, úgy majd az utolsó ítéleten Isten teljes törvénye alapján, a teljes látás alapján is a lelkiismeretünk ítél el. Ahogy semmi sem tud olyan nyugalmat adni, mint a békés, igaz lelkiismeret, úgy semmi sem lesz olyan fájdalmas, mint a lelkiismeret elítélése. Egyiptomi Szent Makáriosz⁶² szerint a lelkiismeret ítélete olyan, mint egy *előrehozott utolsó ítélet*. A hangja nem téved, a bűnt azonnal elítéli, és ítélkezése egész életünkben folytonosan tart. Ahogy a fogathajtó személye irányítja, indítja vagy állítja le a fogatot, úgy az emberi szív sokféle természetes gondolatát is az elme és a lelkiismeret vezeti, valamint fel is ébreszti a szívben alvó jó természetes gondolatokat. Az embernek azt az igazságot kell követnie, ami a „belső emberben” van jelen, ahol Krisztus ítélőszéke áll, ahol a belső makulátlan szentély van.

A lelkiismeret teljes elnyomásáról érzékenyen írnak a lelki atyák. A Biblia nyomán Órigenész⁶³ is beszél a bűn által megrontott, gonosz, gyöngye, bálványimádó lelkiismeretről. A rossz lelkiismeret nem vezet theósziszhoz, sőt, válhat egészen megkövesedetté, megkeményedetté, súlyos bűnösöknél olykor szinte megszűntnek látszik. Dórotheosz apát így írja le a helyzetet: amikor a lelkiismeretünk azt mondja, „tedd meg ezt”, és mi nem tesszük, akkor újra figyelmeztet, s ha akkor is elnyomjuk, akkor lassan elveszti a bátorságát, hogy jelezzen. Lassan „eltemetjük a lelkiismeretet”, elveszítjük az érzékenységet a dolgok iránt, s olyanná válik az ember, mintha nem is lenne lelkiismerete.⁶⁴ Aranyszájú szerint a gonosz lelkiismeret valóban félelmetes, mert képes elaludni, már nem furdalni.⁶⁵ Ankürai Neilosz atya szerint a gonosz lelkiismeret „képzett a védekezésben [...] és már nem képes vádolni”.⁶⁶

Az ortodox teológia azonban bízik a jó teremtésben: a lelkiismeret deformálódhat, megkeményedhet, csöndben is lehet, de nem tűnhet el végleg. Az emberiség azon ajándéka, ami Istentől származik, képtelen teljesen eltűnni. Szent Innokentyij⁶⁷ püspök úgy tanítja: a lelkiismeret nincs teljesen a saját hatalmunkban. Az istenképiség által ugyanis részesedünk Isten igazságaiból, s ez a tudás elnyomhatatlan hanggá, bíróná válik bennünk. Khresztosz Androutszosz, görög teológus hangsúlyozza: a lelkiismeret *a személy teljes lelki képessége*,

---

⁶² MAKARIOSZ: *Homiliae spirituales*, 15. és 38.

⁶³ *Homiliae Jeremiam* 6,2.

⁶⁴ *Doctrinae diversae* 3,1.

⁶⁵ *Ad populum Antiochenum homiliae*, 5,3; *Commentarii in epistulam ad Romanos* 12,7.

⁶⁶ *Peristeria*, 12,8.

⁶⁷ GEORGIJ MAKSIMOV: *Gewissen*, i. m., 330–335. ИННОКЕНТИЙ ХЕРСОНСКИЙ: *Лекции*, Харьк, 1860.

nem elszigetelt képesség. Az érzelmek, az akarat mind osztoznak a lelkiismeret tapasztalatában. A jó tettek után elér az az öröm, béke, boldogság, amit akkor érzünk, amikor megtettük a kötelességünket. De elér a rossz utáni fájdalom, szorongás, gyötrellem is.⁶⁸ Szent Innokentyij püspök szerint innen érhető, hogy a lelkiismeret miért nem nyomható el teljesen: mivel a teljes emberre vonatkozik, érinti az értelmi és az érzelmi dimenzióját is. A bűnös sokszor elnyomja a lelkiismeret értelmi oldalát a maga bűnösen okoskodó magyarázataival, de *nem tudja elnyomni a lelkiismeret érzelmi oldalát* – az sokkal komplikáltabb, csak azok a súlyos bűnösök képesek erre, akiknek meg van bélyegezve a lelkiismeretük (1Tim 4,2).

A lelkiismeret zavarainál Harakas felhívja a figyelmet: éppúgy gond a *hiperaktív lelkiismeret* is. Ez a kazuisztika extrém műveléséből fakad, ami az etikai normákat aprólékosan, a kötelességeket aggályosan, a körülményeket szörszálhasogatóan vizsgálja. Az ilyen etika egyre inkább legalista, jogi karakterű lesz. Ennek sok oka lehet. Talán túl hangsúlyossá válik a szigorúan a kötelességekre figyelő deontológiai szemlélet, ami túlhangsúlyozza a konkrétumokat, szemben az erényetikai szemlélettel, ami az egészre koncentrálna. Talán túl szorongó, aggályos az ember lelkiismerete, nem tudja átvenni Isten nagyvonalúságát. Talán kompenzál a lelkiismerete: valamilyen fontos területen nem hoz nagy döntést, és az élet kisebb területein akar görcsösen megfelelni. Harakas szerint arra is figyelni kell, hogy a túlzottan aggályoskodó (skrupulista) gyóntatás is képes ezt kiváltani, ha az embernek minden kis hibájával azonnal vissza kell térnie meggyónni azt. A nyugati kereszténységben is fontos felidézni ezt a szempontot: olykor mintha felnéznénk a végletesen szigorú rigoristára, mintha az katolikusabb lenne. Pedig Harakasszal szólva talán hiperaktív lelkiismerete van, ami egyértelműen zavart okoz a saját és mások életvezetésében is.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az ortodox és a katolikus lelkiismeretben Isten *jó adományának* tartja a lelkiismeretet, ami a szívünkbe ültetett jó tanító, megvesztegethetetlen bíró, s ez a jó adomány a bűnnel sem tud teljesen megromlani. Mindkét teológiai szemlélet ki akarja szabadítani a lelkiismeret fogalmát abból a szerepből, mintha csak napi szinten irányítaná erkölcsi döntéseinket. A keleti és a nyugati teológia hangsúlyozza: *a lelkiismeret első dolga*

---

⁶⁸ ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ: *Συστημα Ηθικης*, Ρηγοπουλου, Αθήνα, 1964.

magasabb szinten az alaplöntés a jó mellett, Isten mellett – s majd ezt ülteti át a gyakorlati ész különböző utakon a mindennapi kategoriális cselekvés síkjára. A keleti és a nyugati gondolkodás is felhívja a figyelmet a lelkiismeret fejlődésének (és pedagógiájának) fontosságára, illetve a lelkiismeret furdalásának, zavarainak következményeire.

Amit a keleti teológia talán jobban hangsúlyoz: a lelkiismeret beágyazottságát az egyházi életbe. Hangsúlyt kap a liturgia „emotív etikája”, ami az egész embert helyezi az egész Igazság elé, ráadásul nem érvelően, racionálisan, hanem sokkal komplexebb és művészi módon. A keleti teológia különösen védi a lelkiismeret teonóm jellegét, Isten színe elöttiségét: a lelkiismereti döntés egy esemény, az Istennel való perszonális találkozás eseménye, s ebben fontos a külső segítőkkel – papokkal, lelkivezetőkkel, sztarecekkal – való személyes találkozás. A lelkiismereti döntés nem egyszerűen absztrakt igazságelvek lefordítása autonóm racionális mérlegeléssel, hanem fontos az imádság, az egyházi lelkivezetőkkel való beszélgetés, a szentségekben való részesülés, az ikonok szemlélése s mindenekelőtt az Istennel való együtt döntés.